

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi Dergisi
The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524

Varlığının Veçheleri Bağlamında Kur'an-ı Kerim'in
Nüzülü Cem'i ve Tertibi

The Revelation, Collection and Composition of Holy Kur'an
In the Context of Its Aspects of Existence

Yazar / Author
Bilal DELİSER

Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir
Anabilim Dalı, Sivas / Türkiye
bilaldeliser@cumhuriyet.edu.tr.

Makale Türü/ Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 04/12/2017

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 21/12/2017

Makale Yayın Tarihi: 27/12/2017

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Temmuz-Aralık / July-December

Yıl / Year: 15

Sayı / Issue: 30

Sayfa /Page: 379-406

Varlığının Veçheleri Bağlamında Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü Cem'i ve Tertibi

Özet

Bu çalışmada, Kur'an'ın kendi referanslarından yola çıkarak tarih üstündeki varlığından, varlık alanımıza bir Mushaf olarak gele- ne kadarki süreci ve sonrası ele alınmaktadır. Buradaki amacımız farklı bir bakış açısıyla geleneğin bize sunduğu imkânlarla dikkat çekmektir. Kur'an-ı Kerim'in nüzulü, cem'i, tertibi ve istinsahı gibi konulara usûl ilmi çerçevesinde bakılmalıdır. Çünkü bu konularla ilgili farklı hadis kitaplarında geçen çelişkili ve tutarsız gibi algılanabilecek rivayetler, Kur'an ilimleri eserlerinde bir usûl çerçevesinde ve alanın uzmanlarınca disiplin altına alındığı söylenebilir. Bu nedenle kavramları ve konuları ait oldukları bilim dalı içerisinde anlamak zorunluluğu vardır. Konuları ait oldukları disiplinlerin dili ve terminolojisi dışında tartışmak hem keyfiligi hem de kargaşayı beraberinde getirmektedir. Aslında Kur'an ilimleri eserleri Kur'an-ı Kerim'in nüzulü, cem'i, tertibi ve istinsahı gibi konularda bize bağlı kalacağımız bir çerçeve sunmaktadır. Bu, başkalarından ödünç alınmış bir çerçeve değildir. Geleneğin bize sunduğu bu kavramsal ve tarihsel çerçeveden haberdar olmadan yürüttüğümüz tartışmalar bizi dilsiz kılarken, sorunlarımızı da çözmemektedir. Doğru olan sorunu yerinde tespit edip ona göre çözümler üretebilmektir.

Anahtar Kelimeler: Vahiy, Varlık, Veçhe, Toplama, Çoğaltma

The Revelation, Collection and Composition of Holy Kur'an In the Context of Its Aspects of Existence

Abstract

In this study based on the Kur'an's own references, it is dealt with the course and aftermath that Kur'an is taken until to come, as a Mushaf to our existence area, from its divine presence above his-

tory. Our aim here is to draw attention to the possibilities offered by our tradition with a different perspective. It has to be looked at the topics such as the revelation of Kur'an, its collection, composition and replication within the frame of procedural knowledge (İlm-i usûl). Because, it can be said that the narrations, which related to these subjects can be perceived as contradictory and inconsistent in different hadith books, are disciplined within a procedural framework of the Kur'anic sciences' works and by experts in this field. For this reason, it is imperative to understand concepts and topics within the science they belong to. Discussing the issues outside the language and terminology of their disciplines brings both discretion and confusion. In fact, the works of the Kur'anic sciences present us a framework which we will adhere to, in the issues of the revelation of Kur'an, its collection, compilation and replication. This is not a frame borrowed from someone else. The debates that we have carried out without being aware of this conceptual and historical framework that our tradition offers us, as making us dumb and also does not solve our problems. What is true is to identify the correct problem on the spot and to be able to produce solutions accordingly.

Key words: Revelation, Aspect, Collection, Replication, Composition, Existence.

Giriş

İnsani varoluşun zeminini mazi oluşturduğu için, tarihin terk edilmesi, varlıkla irtibatın koparılması anlamına gelmektedir. İnsani eylemlerin bütün boyutlarıyla, hem birey hem de toplumlar açısından bu böyledir. Bununla birlikte Müslümanların Kur'an-ı Kerim ile irtibatı sadece tarihi değildir; Kur'an-ı Kerim, Müslümanın Müslüman olarak var olmasının da esasını teşkil etmektedir. Bu cihetten Kur'an, hakkında ileri geri konuşulan bir kitap değil, varlık kaynağıdır. Kur'an-ı Kerim'in varlık kaynağı olduğunun fark edilmesi onunla sahih/nesnel/ilmi bir irtibat kurmanın şartı olduğu için, bu şartın tahakkuk etmediği durumlarda, Kur'an-ı Kerim hakkında söylenen şeylerin Kur'an-ı Kerim'i doğrudan ilgilendirmedeğini söy-

leyebiliriz.¹ Kur'an'ın tarihini ve onun varlık kaynağı olduğunu bilmek aynı zamanda İslam tarihinin vahyin bir tür okunuşu/tezahürü olduğunu fark etmek anlamına gelmektedir. Bu nedenle Müslüman birey açısından iman ettiği kitabının tarihini bilmesi kendi varoluşu açısından kaçınılmazdır.

Kur'an-ı Kerim Müslümanlar için daima dinî, ahlâkî ve itikadî açıdan kaynak olmuştur. Müslüman bilginler, Kur'an'ı çoğunlukla kendi hukuk ve teolojik doktrin sistemlerinin temeli olarak ele almışlardır. Bununla beraber, Müslüman olmayan çağdaş Batılı bilginlerin Kur'an'a yaklaşımları ise, daha çok tarihî yönüyle sınırlı kalmıştır. Kur'an, onlar tarafından Muhammed'in öğretisi ve onun peygamberlik kariyerinin ayrıntıları için bir kaynak, İslam'ın erken dönemi için bir doküman hatta Arapların İslam öncesindeki dini ve sosyal yapısı hakkında da bir kaynak olarak kullanılmıştır. Mushaf halindeki varlığına ve bu sürece de kuşkuyla yaklaşmışlardır. Müsteşrikler İslam vahyine kelimenin en yalın haliyle Muhammed'in sözü olarak baktıkları için Kur'an'ın tarih üstü varlığıyla da pek ilgilenmemişlerdir. Bu nedenle Kur'an'la ilgili yaklaşımları da taraflı olagelmıştır.²

Farklı disiplinler ve yöntemlerle inceleme konusu olan Kur'an varlığının farklı yönleri, uzun ve birikimli İslam geleneğinde yerli yerine konabilmiştir. Bu çalışmada, Kur'an'ı Kerim'in nüzulü, varlık alanımıza gelişi, metinleşme ve Mushaf haline gelmesiyle ilgili rivayetler ve tarihi bilgiler, Kur'an varlığının üç farklı veçhesi çerçevesinde ele alınmıştır. Bunlar; Tarih üstü varlığı, tarih içindeki varlığı ve Mushaf halindeki varlığıdır. Bu farklı varlık veçheleri içinde, bu ko-

¹ Tahsin Görgün, "Varlık ve Bilgi Cihetinden Kur'an, -Kur'an-ı Kerim'in varlık kaynağı olduğunun bilinmesinin anlaşılması ve yorumlanmasındaki ehemmiyeti üzerine- Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar", *İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2*, İstanbul, 2010, s. 12-13.

² Tarihi rivayetlere taraflı yaklaşımlar için bkz.; Harald Motzki, Kur'an'ın Cem'i Son Dönem Metodolojik Gelişmeler Işığında Batılı Görüşlere İlişkin Yeni Bir Değerlendirme, Çeviren: Selim Türcan, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2006/2 c. 5, sayı, 10 s.131; Ayrıca bakınız, Kemal Atik, *Karşılaştırmalı Kur'an Tarihi*, MS Yayınları, İst., 2012, s. 222-274.

nudaki rivayetleri görmek bize daha sağlıklı Kur'an tasavvuru sağlayacağı kuşkusuzdur.

A. Varlık Kaynağı Olarak Kur'an'ın Tarih Üstü Varlığı

“Kur'an, zaman ve mekân ile kayıtlı dünyamıza gelmeden önce, temizlerin dışında hiç kimsenin el süremeyeceği bir şekilde korunmuş bir Yazıt'ta (*kitâbu'n meknûn*)³ bulunmaktaydı. O, koruma altındaki bir tablette (*levhu'n mahfuz*) bulunan yüce bir Kur'an idi.⁴ Ayrıca Kur'an'a göre Kur'an, yüce ve hikmet dolu bir Ana Yazıt'ta (*ummu'l-kitab*) bulunuyordu. Karada ve denizde olan her şeyin, düşen bir yaprağın, yerin karanlıklarındaki tanenin, yaş ve kuru her varlığın bilgisi bu yazıttadır.⁵ Yeryüzünde ne olacak ise ve insanların başına ne gelecek ise hepsi bu yazıtta önceden yazılmıştır ve olanlar buradaki plana göre gerçekleşirler.⁶ Dişilerin hamile kalması ve doğurması, bir kişinin ömrünün uzun ya da kısa oluşu bu Ana Yazıt'ta önceden yazılmıştır ve olanlar burada yazılanlara göre olur.⁷ Buradan çıkacak her bilginin de ayrıca burada kaydı bulunmaktadır ve buradaki kayda göre gönderilmektedir.⁸ Bu Yazıt'taki bilgiyi tutmak ya da onu silmek sadece Allah'ın yetkisindedir.⁹ Burada ona, Allah'a yakın olan temizlerden başka hiç kimse dokunamaz.¹⁰ Ona hiçbir kötü niyetli varlık ulaşamaz ve ona zarar veremez.¹¹ Ayette söz konusu edilen temiz olanlar Melik'in emrinde ve hizmetinde olan, onun emrinden çıkmayan ve ona ihanet etmeyen meleklerdir. Onun emrinde bulunan çok sayıda hizmetkârı, kulu bulunmakta ve onun ülkesindeki işler en iyi şekilde yürümektedir.¹² Daha sonra bu yazıttan, muhatapları akıl erdirebilsinler diye

³ Vakıa, 56/77-80.

⁴ Buruc, 85/21-22.

⁵ En'am, 6/59.

⁶ Hadid, 57/22.

⁷ Fatır, 35/11.

⁸ Ra'd, 13/38.

⁹ Ra'd, 13/39.

¹⁰ Vakıa, 56/77-80.

¹¹ Cinn, 72/8-9; Hicr, 15/18; Saffat, 37/10; Fussilet, 41/12; Mülk, 67/5; Tarık 86/3.

¹² Zuhruf, 43/4.

(*ta'kilün*) Arapça bir Kur'an olarak indirilecek ve insanlara ulaştırılacaktır.

Bu ulaştırma işlemi tabii ki belli aşamalardan geçerek gerçekleşmiştir. Taşınan bilgi sıradan bir bilgi değildir. Bu yüzden yüce makamdan kullara ulaşınca kadar bu işleme hiçbir müdahale, bu bilgiye hiçbir karıştırma olmamalı ve ferman kullara olduğu gibi ulaşmalıdır. Melik'ten gelen bu saf bilgiye başka bilgilerin karışmaması için çok titiz bir işlem gerçekleştirilecektir. Önce titizlikle korunan arşivden fermanın muhatabı olanların ihtiyacı olduğu kadarıyla alınan ve onların ihtiyacını karşılamak üzere çıkarılan nihai ferman, yani Arapça Kur'an en aşağıdaki semaya buradaki sorumlu kullara indirilmiştir. Daha sonra da yine sorumlu ve görevli bir kul olan Cebrail tarafından, son nokta olan Muhammed(s.a.v)'e parça parça indirilerek bu görev tamamlanmıştır.

Elçinin bu mesajı aktarmaktan başka bir yetkisi yoktur. Onda bir değişiklik yapamaz. Onun kendisine gelenin dışında bir bilgi karıştırması da mümkün değildir.¹³ Böylece hiçbir şekilde Kâinatın sahibinin bu sözlerine hiçbir başka söz karışmamıştır¹⁴ İlahî sözler nasıl gönderilmişse, o haliyle hiçbir bozulma olmadan son noktadaki elçiye ulaştırılmıştır. Aynı şekilde daha önce başka elçilere de vahiyler ulaştırılmıştır.¹⁵ Allah Kur'an'ı da olduğu gibi indirmiş (*bi hakkın enzel nahu*), Kur'an da bu şekilde gelmiştir (*ve bi'l-hakki nezele*)¹⁶ Elçi de bu sözleri, olduğu biçimiyle hiçbir değişikliğe izin vermeden, elçilik görevinin bir gereği olarak insanlara aktarmıştır. Uyarı ve müjdeleme haberi iyice anlaşılсын diye kendi dillerinde¹⁷ dura dura, parça parça indirilmiştir. ¹⁸ Peygamber, kendisine gelen bilginin Kâinatın Sahibi 'ne ait olduğu ve ona sahip olmanın veya onu kaybetmenin de yine onun iradesi doğrul-

¹³ Yunus, 10/15-16.

¹⁴ Fussilet, 41/42.

¹⁵ Fussilet, 41/43.

¹⁶ İsrâ, 17/105.

¹⁷ Fussilet 41/44.

¹⁸ İsrâ 17/105.

tusunda olacağı konusunda uyarılmıştır.¹⁹ Aynı şekilde bu bilgilerin sahibi olan Allah, onu korumayı²⁰ bir araya getirmeyi ve açıklamayı kendi üzerine almıştır.”²¹

Peki, ana Yazıt'ta, levh-i mahfuzda bulunan, meleklerden başkasının dokunamayacağı bu Kur'an Arapça olarak nasıl indirilmiş ve insanlara nasıl ulaştırılmıştır? Kur'an'ın tarih üstündeki konumu ve Hz. Peygamber'e intikal süreci "nüzul ve nüzul keyfiyeti" bağlamında tartışılmıştır.

1. Nüzul ve Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Keyfiyeti

Sözlükte “yukarıdan aşağıya inmek, gelmek, konaklamak” manasında mastar ve “iniş” anlamında isim olan nüzul kelimesi ilâhî kitapların, özellikle de Kur'an'ın Allah katından gelişini ifade eder. Kur'an'da 261'i fiil kalıplarında olmak üzere yaklaşık 300 yerde geçen nüzul kavramı ile su, rızık, Allah'ın ordusu, azap, şeytan, melek, huzur ve sükûn, rûhu'l-emîn vb atıf yapılmıştır. Bunların yanında Tevrat, İncil ve Kur'an'a ve yine Kur'an yerine kullanılan hak, zikir, nur, âyet ve sûre kelimelerine nispet edilmiştir. Tefsir ilmi açısından nüzul terimiyle ilgili olan konulardan biri âyet veya sûrelerin iniş sebeplerinden bahseden ilim esbâb-ı nüzul ilmi, bir diğeri de âyet ve sûrelerin iniş zamanı ve yeridir. Bu Kur'an ilmi de Mekki-Medenî başlığı altında incelenmektedir. Bu konularda Bedreddin ez-Zerkeşi'nin el-Burhân'ı ve Celâleddin es-Süyûtî'nin el-İtkân'ı gibi eserlerde ayrıntılı bilgiler vardır.²²

Kur'an'ın indirilişine konu olan “Ramazan ayı ki onda Kur'an, insanlara yol gösterici ve doğruyu yanlıştan ayırıcı belgeler olarak

¹⁹ A'la, 87/6-7.

²⁰ Hicr, 15/9.

²¹ Kıyamet, 75/16-19; Mehmet Paçacı, *Çağdaş dönemde Kur'an ve Tefsire ne oldu?*, Klasik Yay., İstanbul 2008, s. 148-150.

²² Abdulhamit, Birışık, “Nüzul” *TDİA*, İstanbul 2007, XXXIII. 308-309; Bkz. Ebu Abdullah Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşi,, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988, I, 239-262; Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es- Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü Dari't-Turas, Mısır t.siz., I. 50-77.

indirildi”²³ ve “Biz Kur'an'ı Kadir gecesinde indirdik”²⁴ ayetleri farklı şekillerde yorumlanmış ve Kur'an'ın nasıl indirildiği hususunda üç farklı görüş ortaya konmuştur. Bu görüşler üç ana maddede özetlenmiştir.²⁵

Birinci görüşe göre; Kur'an-ı Kerim Kadir gecesini topluca dünyaya semasına inmiş; sonra Hz. Muhammed'in nübüvveti sonrası, yirmi üç yıl boyunca parça parça nazil olmuştur. Hz. Peygamberin Mekke'deki ikamet süresi ile ilgili farklı görüşler uyarınca yirmi, yirmi üç, yirmi beş sene süresince peyderpey vahyedilmiştir.

İkinci görüşe göre; Kur'an-ı Kerim yirmi yıl süresince yirmi Kadir gecesinde inmiştir. Yine peygamberin ikamet süresindeki farklı görüşler uyarınca bunun yirmi üç yıl süresince yirmi üç Kadir gecesinde ya da yirmi beş yıl süresince yirmi beş Kadir gecesinde indiği de söylenmiştir. Bu düşünceye göre, Allah bir yıl boyunca indirmeyi takdir ettiği bölümü, her yılki Kadir gecesinde dünya semasına indirmiş ve bu ayetler oradan Hz. Peygambere bir yıl içerisinde peyderpey vahyedilmiştir.

Üçüncü görüşe göre ise, Kur'an Kadir gecesinde indirilmeye başlanmış, sonra da değişik zaman dilimleri içerisinde indirilmiştir.²⁶

Bu üç görüşten ilk görüş gelenekte en doğru ve en meşhur görüş olarak değerlendirilmektedir. . Hâkim'in “*el-Müstedrek*” adlı eserinde İbn Abbas'tan yaptığı “Kur'an Kadir gecesinde dünya semasına bir defada (toptan) indirilmiştir. Bundan sonra yirmi yıl boyunca peyderpey inmiştir.” şeklindeki rivayeti de birinci görüşü desteklemektedir. Hâkim'in, bu rivayeti, Buhari ve Müslim'in sıhhat şartlarına uygun olarak nakledilmiştir.²⁷

²³ Bakara, 2/185.

²⁴ Kadir, 97/1

²⁵ Suyûti, *el-İtkan*, I.116-118.

²⁶ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 289.

²⁷Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 290.

Kur'an-ı Kerim her şeyden önce Hz. Peygamber'in peygamber "'olmasının" mebdeidir. Peygamber olmak veya "'kendisine peygamberlik verilmek", varlık ile irtibatlı, insanın varoluşunu tavsif eden bir ifadedir. Kur'an-ı Kerim'in vahyedilmesi, Hz. Peygamber'i peygamber "'kılmıştır." Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim Hz. Peygamber'de yok olmamış, onu peygamber kılan mebde' olarak müstakil varlığını, lafız ve mana olarak, sürdürmüştür.²⁸

Hız. Peygamber'in vahyi alış şekli de nüzulün keyfiyeti/mahiyeti açısından irdelenmiştir. Rasûlullah'ın, beşer/insan suretinden çıkıp, melek suretine girerek melekî bir takım özelliklere bürünerek Cebrail'den vahiy alması, ontolojik olarak meleğe yaklaşması, onun varlık alanına girmesi, onun vahiy alma şekillerinden biri belki de en önemli olanıdır. Meleğin, beşer/insan suretine girerek vahiy getirmesinin anlamı ise; ontolojik olarak meleğin insana yaklaşması, onun varlık alanına girmesi ile mümkün olabilmektedir.

Hız. Peygamber'e indirilen vahyin keyfiyeti/mahiyeti açısından da nüzul olayı tahlil edilmiştir. Kur'an ancak dilde var olmasıyla, yani ya lafız ve mana alarak Allah'tan, ya da Cebrail veya Hız. Peygamber tarafından dilin kalıplarına aktarılmasıyla, sözde sonra da yazıda varlık kazanmaktadır.²⁹ Bu durumun gerçekleşmesi ile ilgili üç temel yaklaşımdan söz edilmektedir.

a. Vahiy, lafız ve anlamdan oluşmaktadır. Dolayısı ile Cebrail levh-i mahfuzdan, lafız ve manadan oluşan bu Kur'an'ı hıfz etti ve onu Hız Peygamber'e indirdi. "Onu güvenilir Ruh (Cebrail) onun kalbine apaçık Arapça bir dil ile indirmiştir." ³⁰ Ayeti bu görüşe delil olarak ileri sürülmektedir.

b. Cebrail sadece özel anlamları indirmektedir. Böylece, Rasûlullah bu anlamları kavramakta ve onları Arapça olarak ifade

²⁸ Görgün, Varlık ve Bilgi Cihetinden Kur'an, s. 16.

²⁹ Ömer Faruk Yavuz, *Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru*, Karadeniz Basın Yayın, Rize 2007, s. 102.

³⁰ Şuara, 26/193-195.

etmektedir. Bu görüşü savunanların dayanağı Şuara Suresi 193. ayetidir.

c. Cebrail'e sadece manalar yüklenmektedir. O bu manaları Arapça olarak ifade etti, gök ehli de bunu Arapça olarak okudu. Sonra Cebrail bunları olduğu şekliyle i Hz Peygamber'e indirdi.³¹

2. Kur'an'ın Yeryüzüne Parça Parça Nüzulü

İlahi irade Kur'an-ı Kerim'i bir kitap halinde değil parça parça indirmeyi murat etmiştir.³² Kur'an'ın diğer kutsal kitaplar gibi toptan değil de peyderpey indirilişinde pek çok hikmetler sıralanmakla birlikte bunlar iki temel yaklaşımla özetlenebilir.

Birincisi, Hz. Peygamber'in kişisel durumu ve toplumun kültürel yapısını dikkate alan bir nüzuldür. Bilindiği gibi Kur'an'ın parça parça inişine Mekke müşrikleri itiraz etmişlerdir. "Yine o küfredenler dediler ki 'O Kur'an ona cümlesi birden indirilseydi ya...'"³³ Şeklinde dile getirilmiştir. Müşriklerin bu itirazını Kur'an aynı ayetin devamında şöyle cevaplamaktadır: "... Biz onu senin kalbini sağlamlaştırmak için böyle (parça parça) indirdik ve onu ağır ağır okuduk."³⁴

Bu durumu şöyle açıklanmıştır: "Her bir olaya bağlı olarak tekrar eden vahiy, kalbi daha fazla kuvvetlendirir. Kendisine vahiy gönderilen şahsa daha büyük önem verilmesini sağlar. Vahiy meleğinin ona daha çok gelmesi hem kendisine hem de kendisine verilmiş olan risalete yönelik Allah'ın vadinin yenilenmesini ifade eder."³⁵

Hiz. Peygamber okuma yazma bilmeyen bir ümmî idi. Kur'an'dan önce ne herhangi bir kitap okumuş, ne de sağ eliyle bir yazı yazmıştı.³⁶ Bu sebepten Kur'an'ı kolay ezberlemesi için parça

³¹Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 291.

³² Furkan, 25/32.

³³ Furkan, 25/32.

³⁴ Furkan, 25/32.

³⁵ *el-Burhan*, I. 293.

³⁶ Ankebut, 29/48.

parça indirilmiştir. Bu durum diğer peygamberlerde farklıydı. Çünkü onlar okuma yazma biliyorlardı.³⁷ Bu açıdan Kur'an'ın nüzulünde Hz. Peygamber'in kişisel durumu ve toplumun kültürel yapısının dikkate alındığını söyleyebiliriz.

İkinci olarak vahyin olgusal durumu dikkate alarak inzal edilmiş olmasıdır. Bu durumda şu soru sorulabilir: Kur'an'ı toptan indirip, Hz. Peygamber'e de onu bir defada ezberleme gücünü vermek Allah'ın kudretindeyken niçin böyle bir şey murat edilmemiştir? Soru şu şekilde cevaplandırılarak konu açıklığa kavuşturulabilir: "Her mümkünün gerçekleşme zorunluluğu yoktur. Kur'an'da birtakım sorulara yönelik cevaplar vardır. Bu Kur'an'ın parça parça inişinin sebeplerinden biridir. Aynı şekilde Kur'an'ın bazı ayetleri nasih bazıları da mensuktur. Nesh'de ancak Kur'an'ın parça parça inmesi durumunda gerçekleşen bir olgudur."³⁸

B. Tarihte Kur'an: Allah'ın Tarih İçinde Konuşması ve Hz. Peygamber'in Tebliğ, Teybin ve Teşrii Göreviyle Vahyin Somutlaşması

Kur'an'ın tarih içindeki varlığına atıfta bulunmak doğru anlaşılmalıdır. Kur'an-ı Kerim'i önemli bir kaynak olarak görüp, mazideki olaylar hakkında Mekke'de ve Medine'de cari olan tarihî fikirleri yansıtmaktan başka bir şey yapmadığını öne sürmek Kur'an'ın bir vahiy ürünü olmadığı manasını taşımaktadır. Benzer şekilde Kur'an'daki sözlerin kaynağının Hz. Muhammed'in şuuraltı olduğunu modern bir görüş olarak takdim etmek de İslam vahyinin ilahî niteliği ile uyumsuzdur. Çünkü bunu söylemekle Kur'an-ı Kerim'in Hz. Muhammed'in yaşadığı kültürün ürünü olduğunu söylemek arasında bir fark gözükmemektedir.³⁹ Hâlbuki Kur'an hiçbir yabancı unsur karıştırılmadan, değişmeden ve saf olarak Ana Yazıt'tan Arapça konuşan elçiye Arapça olarak ulaştıktan sonra tarihin içine dâhil

³⁷ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 291.

³⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 293.

³⁹ Recep, Kılıç "Batı Düşüncesindeki Modern Tartışmaların Işığında İslam Vahyi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51:1 (2010), s.13.

olmuştur. Peygamber'in ağzından insanlara Arapça bir Kur'an olarak tebliğ edildikten sonra zaman ve mekân içine girmiş bir Kur'an'dan bahsediyoruz demektir. İlahi Kelam olarak Kur'an, artık tarih içinde olmanın getirdiği durumlar ile karşı karşıya bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in kendisine gelen Kur'an vahiylerini sözlü olarak tebliğ etmekte ve eşzamanlı olarak yazdırmaktadır.

Kur'an'ın Arapça oluşunun ifade edilmesi, onun bizzat tarih ile olan ilişkisini ifade etmektedir. Bunun ise, Kur'an'ın mahiyetine getirdiği birçok özellik vardır. Bir kere, öncelikle "Arapça Kur'an" ifadesi mesajın muhataplarına açık bir atıf taşımaktadır. Kur'an'ın ilk ve doğrudan muhatapları, 7. Yüzyıl'da Arabistan'ın Hicaz bölgesinde, yerleşik hayata geçmiş, günün büyük medeniyetleri ile büyük ölçüde ticaret ilişkisi içinde olan ve Yahudi ve Hıristiyan dini geleneklerine yabancı olmayan Araplardır. Bu saydıklarımız esasen, öncelikle vahiy kaynaklı Kur'an'a bir insan durumu içinde konuşmanın özelliklerini kazandıran bir mahiyet oluşturmaktadır. Kur'an 23 yıllık bir süreç içinde ayet ayet, sûre sûre tamamlanmıştır. Allah tarafından vahiy yoluyla yapılan bu bilgilendirme, hiçbir şekilde tarih bağlamından kopuk olmamıştır. Ayetler Mekke'de ve Medine'de inmişlerdir. Önceki şartlara uygun olarak belirlenen hükümler, daha sonraki şartlar uyarınca yürürlükten kaldırılmıştır. Ayetler yazın ve kışın, gece ve gündüz, Peygamber uyurken ve uyanık iken, sulh ve harp sırasında, zorluklar yaşanırken, bolluk ve sevinç sırasında vb. inmişlerdir ve bütün bu yaşantıların izlerini taşımaktadırlar.

Bir insan durumundaki konuşma, aynı zamanda açıkça konuşmada belirtilmeyen varsayımları, göndermeleri, muhatapları olan bir konuşmadır. Mesela konuşmada zaman ve mekânın taşıdığı içerikler, tarihi bilgi, kültür, adet, örf ve gelenek olarak bir şekilde varsayılır ve konuşma, bu varsayımlar kendiliğinden dikkate alınarak yapılır. Bu yüzden Kur'an vahyedilen bir konuşma, bir hitap olsa da saydığımız bu bağlaşıklardan ayrı düşünölemeyen bir konuş-

madır.⁴⁰

Allah tarih içinde konuşmakta, siyaset yapmakta, Peygamberini ve sahabelerini yönlendirmekte gerekirse ikaz etmektedir. Vahiy olaylara her an müdahil olmaktadır. Tarihin içinde Kur'an, o esnada karşılaşılan olaylara rehberlik etmekte veya mevcut durumlar arası bağlantıyı, yeni (ilahi) bir perspektiften hareketle inşa etmektedir. Kur'an, insanları yeni bir tavır ve tutum takınmaya sevk eden, farklı eylem tarzlarına yönlendirmektedir. Kuran'ın bu etkin rolünü, öncelikle, karşılıklı konuşma ve etkileşim ortamı içinde somutlaşan ve hayat bulan tarih içindeki formunda aramak gerekir.⁴¹

Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim'in inşai bir mahiyetinin olması ile birlikte, onun bir varlık kaynağı olması ciheti taayyün etmektedir. İşte tam bu noktada Kur'an-ı Kerim'in tebliğ ve beyanı, bütün bir insanlık tarihinde tayin edici bir dönüşümü sağlayarak, İbn Haldün'un ifadesi ile bir tür "halk-ı cedid" ile insanlık tarihinin gidişatını esasından değiştirmektedir. Bu değişikliğin esası, Hz. Peygamber'in şahsı ve hayatında taayyün eden ve sahabe-i kiramın üstlenmesi ile yaygınlık ve tesir kazanan "nübüvettir."⁴²

C. Mushaftaki Kur'an: Vahiylere Ezberlenmesi, Yazılması, Tertibi, Cem'i, İstinsahı/Çoğaltılması ve Resmi

"Tarih içinde olmak, başka insani durumları da dikkate almayı gerektirmiştir. Bunların başında inen ayetlerin, Kur'an'ın olduğu gibi korunabilmesi gelir. Ayetlerin korunması ve unutulmasını önlemek için hafızaya alınması, yazıya geçirilmesi gerekmektedir. Allah'ın ayetlerinin öğrenilmesi, öğretilmesi ve bunun doğru bir şekilde yaygınlaştırılması için beşeri ve dünyevi tedbirler alınması gerekti. Bunun için Rasulullah, vahiy kâtipleri atadı, kendisine vahyedilen Kur'an pasajları ezberlendi, namazlarda okundu, ele geçirilen yazı malzemeleri üzerine yazıldı ve bu şekilde korundu. Arapça

⁴⁰ Paçacı, *Çağdaş dönemde Kur'an ve Tefsire ne oldu?*, s. 151-152.

⁴¹ Yavuz, *Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru*, s. 112.

⁴² Görgün, *Varlık ve Bilgi Cihetinden Kur'an*, s. 15.

Kur'an, Peygamber'in ağzından onun konuştuğu dil ve lehçe ile çıkıyordu. Ancak aynı lehçeyi konuşmayan Araplar da vardı. Bunların Kur'an'ı öğrenebilmeleri için özel izinler verildi(el-ehruf'u-seb'a). Böylece Arapça Kur'an Arapça'nın farklı lehçeleriyle okundu ve ezberlendi.

Rasulullah'tan sonra, Hz. Ebu Bekir döneminde gerek Rasulullah'ın vahiy kâtiplerine yazdırdığı malzemeler gerekse Kur'an'ı Rasulullah'tan öğrenen Ashab'ın hafızaları kaynak kabul edilerek Kur'an iki kapak arasına alınarak bir İmam Mushaf oluşturuldu. Bu işlem, Ashab'ın Kur'an konusun da ileri gelenlerinden oluşturulan bir komisyon tarafından ve tamamıyla şeffaf bir üslup içinde yürütülmüştür. Bu Mushaf daha sonra Hz. Osman zamanında yine aynı özelliklerdeki bir ikinci komisyon tarafından Kureyş lehçesi vurgusu ile çoğaltılmıştır. Bu vurgunun nedeni, o dönemde hızla genişleyen İslam topraklarında bir okuyuş birliği oluşturma hassasiyeti- dir. Bu yüzden, çoğaltılan Mushaflar doğru okunuşu öğretebilmek için birer hafız ile birlikte farklı merkezlere gönderilmiştir. Bu konuda ilk Müslüman cemaatin kabulü ve icmaı gerçekleşmiştir. Bu da sonraki Müslümanlar için güçlü bir dayanak teşkil etmektedir.”⁴³

Bu aşamadan sonra artık yeni bir peygamber ve bir kitap gönderilmeyecektir. Bundan böyle Müslümanlar tarihin içinde olduğu gibi vahiy bekleyemezler. Bu durum, Tanrının dinini kemale erdirdiğini ve ilk insandan son peygambere kadar söylenecek şeyleri söylediği anlamına geldiği gibi, insana olan güvenini de göstermektedir. Artık Müslümanlar Kur'an'dan Tanrının davranış biçimini kendisi okumak zorundadır.⁴⁴

1.CEM'UL-KUR'AN

Cem'ul-Kur'an ifadesiyle ilk bakışta anlaşılan şey, sonradan anlaşılan dar anlamıyla Kur'an-ı Kerim'in toplanması işidir. Oysa

⁴³ Paçacı, *Çağdaş dönemde Kur'an ve Tefsire ne oldu?*, s.153.

⁴⁴ Halis Albayrak, *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak*, Şule Yay., İstanbul 2011, s. 56.

klasik kaynaklarımıza göz attığımızda durumun farklılaştığına şahit oluruz. Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber Zamanında Cem'inden söz edildiğinde sonradan kazandığımız bilgiyle tenakuza düşeriz. Oysa burada kastedilen cem'/ toplama işi vahyi yazı ile toplama, bir araya getirme, ya da yazılı vahiy malzemelerinin toplanması değil, zihinde, hafızada olan toplamadır ve hifzen cem' olayından söz edilmektedir. Şimdi bu cem' olayının farklı veçhelerini görebiliriz.

1.2. Kur'an'ın Hz. Peygamber Zamanında Cem'i

1.2.1. Kur'an'ın Hz. Peygamber Zamanında Hifzla / Ezberlenerek Cem'i

Hiç şüphesiz Kur'an'ı/gelen vahiyleri, ilk ezberleyen ve onu hafızasında toplayan Hz. Peygamberdir. O vahiy olayıyla karşılaşınca kadar ne bir kitap okumuş ne de yazı yazıp kitap telif etmiştir.⁴⁵ Tertemiz hafızasına işlenen bilgiler vahiyden başka değildi. Peygamberlik görevi de, O'na vahyedilen bilgileri eksiksiz ve fazlalıksız insanlara ulaştırmayı⁴⁶, gelen vahiyleri insanlara dura dura okumayı gerektirmekteydi.⁴⁷

Hz. Peygamber, vahiy alırken kendisine gelen vahiyleri telaffuz ederek ezberlemek istiyordu. İlahî irade peygamberin bu arzusunun doğal karşılamakla birlikte, aceleci davranmamasını, bu görevin kendisinin üstlendiğini açıkça beyan etmiştir. Peygamberin Kur'an'ı ezberleme veya ezberleyemeyip bir kısmını unutmaya, dolayısıyla Kur'an'ı eksiksiz tebliğ etme gibi bir endişeyle kendisini sıkıntıya düşürmemesini öğütlemiştir. Kur'an'ı peygamberin dilinde okutmak ve onu hafızasında toplamak ilâhî iradenin kendisine aittir.⁴⁸Bu anlamda Kur'an'ı ilk ezberleyen ve onu hafızasında taşıyan Hz. Peygamber olmuştur.⁴⁹

⁴⁵ Ankebût, 29/48; A'raf, 7/157.

⁴⁶ Mâide, 5/67.

⁴⁷ İsrâ, 17/106.

⁴⁸ Kıyamet, 75/16-19; Tâhâ, 20/114.

⁴⁹ Muhammed Abdulazim ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988. I. 240-45; Mennâu'l-Kattan, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*,

Zerkeşi, “Fî Beyâni Men Cemea'l-Kur'âne Hıfzan” başlığı altında Kur'an'ı Rasûlullahtan dinleyerek ezberleyen sahabelerin isimlerini ve sayılarını belirtmiştir. Böylece cem' kavramı yalnızca yazıdan ibaret bir eylem değil; ezberlemeyi/hıfzı da içine alan bir kavram niteliğine sahip olduğu anlaşılmıştır. Rivayetlere bakıldığında da asr-ı saadette de bu anlamda kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır.⁵⁰ Buhari'nin Katade'den rivayet ettiği hadise göre, Katade, Enes b. Malik'e, Rasûlullah devrinde Kur'an'ı ezberleyenlerin kimler olduğunu sormuş; o da hepsi ensardan olan şu dört kişiyi saymıştır: Ubey b. Ka'b, Muaz b. Cebel, Zeyd b. Sabit ve Ebu Zeyd.⁵¹ Yine Enes b. Malik'ten başka bir rivayette şu dört kişiden başka Kur'an'ı kimse ezberlememişti, denilmektedir. Bunlar: Ebu'd-Derda, Muaz b. Cebel, Zeyd b. Sabit ve Ebu Zeyd'dir.⁵² Beyhakî(994/1066) “*Medhal*” adlı eserinde İbn Sirin (110/728)'in görüşüne dayanarak verdiği haberde Rasûlullah zamanında Kur'an'ı ezberleyenlerin sayısını dört olarak verir. Bunlar: Muaz b. Cebel, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit ve Ebu Zeyd'dir. Hz. Osman, Ebu'd-Derda ve Temîmu'd-Dâri bu üçünden ikisi ihtilafli isimlerdir.⁵³ Şa'bî (104/722), Kur'an'ı Rasûlullah'tan almak sûretiyle ezberleyenleri altı kişi olarak zikreder. Bunlar: Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Muaz b. Cebel, Ebu Zeyd, Ebu'd-Derda ve Sa'd b. Ubeyd'dir.⁵⁴ Şemseddin Zehebî (748/1347) “*Marifetu'l-Kurra*” adlı eserinde Kur'an'ı Rasûlullaha arz ederek ezberleyenleri yedi kişi olarak zikreder. Bunlar: Osman b. Affan, Ali b. Ebî Talib, Ubey b. Ka'b, Abdullah b. Mesud, Zeyd b. Sabit, Ebu Musa el-

Mektebetu Vehbe, Kahire 1981, s.102; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991, s.94-95; Subhi Salih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul t.siz, s.65-68; M. Ali Sabunî, *et-Tıbyan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kalem, Beyrut t.siz, 67-68; Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, İFAV, İstanbul 1997, s.108-109; Osman Keskiöglü, *Nüzulünden Günümüze Kur'an Bilgileri*, TDV Yay, Ankara 1989, s.85.

⁵⁰ Cem', hıfz, kâri sözcükleri için bkz., İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, DİB Yay, Ankara 1988, s.66.

⁵¹ Buhari, *Fezâilu'l-Kur'an*, 8, VI. 102; *el-Burhan*, I. 304.

⁵² Buhari, *Fezâilu'l-Kur'an*, 8, VI. 103; *el-Burhan*, I. 304.

⁵³ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 305.

⁵⁴ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 305.

Eş'arı, Ebu'd-Derda'dır.⁵⁵

İnen vahiylerin tamamını ezberlemek belirli sahabilere mahsus olsa bile, Hz. Peygamber sürekli Kur'an'ı öğrenmeye, okumaya, ezberlemeye ve düşünmeye davet etmiştir. Hz. Peygamber kendi şahsında ve çevresinde oluşan bu köklü gelenek günümüze kadar canlı bir şekilde devam edegelmiştir.⁵⁶

1.2.2. Kur'an'ın Hz. Peygamber Zamanında Yazı ile Cem'i

Hz. Peygamber bir ayet indiği zaman vahiy kâtiplerinden birini çağırır, inen ayetleri hangi sûrenin neresine konulacağını emrederdi.⁵⁷ Hâkim (405/1014), *Müstedrek*'inde Zeyd b. Sabit'in şu sözüne yer verir: "Biz Kur'an'ı, Rasûlullah'ın huzurunda, deri parçaları üzerinde yazarak birleştiriyorduk."⁵⁸ Kur'an'ın, Hz. Peygamber zamanında yazılışı ile ilgili Hâris el-Muhasibî'nin tespiti bu konuda belirleyici olmuştur. Haris el-Muhasibî (243/857) "*Fehmu's-Sunen*" adlı eserinde şöyle demiştir: "Kur'an'ın yazılması işi sonradan çıkmış değildir. Bizzat peygamber hayattayken Kur'an'ın yazılmasını emrediyordu. Fakat vahiyler, kâğıt parçaları, kürek kemiği ve yapraksız hurma dalları gibi değişik yazı malzemelerine yazılıyordu. Hz. Ebubekir'in yaptığı şey, yazılı nüshâları bir araya getirip Kur'an'ı iki kapak arasında toplamak olmuştur. Bu da Rasûlullah'ın evinde bulunan ve üzerinde Kur'an yazılı bulunan birtakım yaprakların kaybolmaması için toplanarak bir araya getirilip bir iple bağlanması gibi bir iştir.⁵⁹ Bu tarihi rivayet cem' işinin sonradan çıkan bir iş olmadığını göstermektedir. Çünkü inen ayetin hangi sûreye, sûrenin neresine konulacağı belirlenirken aynı zamanda fiili bir cem'

⁵⁵ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 306.

⁵⁶ Kur'an'ı öğrenmeye, okumaya, ezberlemeye teşvik ve Kur'an'daki sure ve ayetlerin fazileti ile ilgili tüm hadisleri bir arada görmek için bkz. Abdullah Aydemir, *Kur'an'ın Faziletleri*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1991.

⁵⁷ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I. 57.

⁵⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 299.

⁵⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 300. Ayrıca, Kur'an'ın indiği dönemde yazıldığına dair deliller için bkz. İzzet Derveze, *Kur'ânü'l-Mecid*, (çev.Vahdettin İnce), Ekin Yay, İstanbul 1997, s.66-84; M. Hamidullah, *Kur'an Tarihi*, (çev. M. Sait Mutlu), DİB Yay, Ankara 1991, s.48-58; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü ve Kiraatı*, Nedve Yay, Konya 1974, s.157-161.

olayı da gerçekleşmiş olmaktadır. Bu durum aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'i ilk defa Mushaf haline getirenin Hz. Peygamber olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

1.3. Kur'an'ın Hz. Peygamberden Sonraki Cem'i

1.3.1. Kur'an'ın Hz. Ebubekir Zamanında Cem'i

Hz. Peygamberin vefat edinceye kadar gelen vahiyleri yazdırmış hatta nazil olan ayetlerin nerelere konulacağını bile söylemiştir.⁶⁰ Böylece Kur'an-ı Kerim'in tamamı Hz. Peygamber vefat etmeden önce -nüzul tertibi üzere değil- tilâvet tertibine göre eksiksiz bir şekilde düzenlenmiş oluyordu.⁶¹

Hz. Peygamberin vefatından sonra ilk halife olan Hz. Ebubekir zamanında Kur'an'ın iki kapak arasına alınması zarureti doğdu. Çünkü Kur'an konusunda ashabin güvendiği iki şey vardı, birincisi Rasûlullah zamanında kâğıt vb. şeyler üzerine yazılı Kur'an vahiyleri, ikincisi ise insanların ezberlerinde tuttıkları vahiylerdi. İşte Kur'an'ı ezbere bilenlerin değişik savaşlarda şehit düşmeleri ve vefat etmeleri mukaddes Kur'an metni için bazı tehlikeler doğurabilirdi. Hıfz/ezber sahabenin dayandığı ve güvendiği en önemli unsurdu. Çünkü onlar Rasûlullah'ın huzurunda Kur'an kıraatine yirmi küsur sene şahit olmuşlardı.⁶²

Arap yazısının o zamanki durumu da Kur'an metnini bekleyen muhtemel tehlikeleri giderecek durumda değildi. Sema da şart idi. İşte bu mukaddes metin için doğabilecek tehlikeyi ilk defa sezen Hz. Ömer olmuştur.⁶³ Bu konuda, Kur'an ilimleriyle uğraşan tüm bilginlerin ittifaken kabul ettikleri ve Zeyd b. Sabit, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer arasında geçen ve Kur'an'ın cem' edilmesi düşüncesiyle noktalanmış diyalogun özeti şöyledir:

⁶⁰ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 296.

⁶¹Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 299; Kur'an'ın nüzul sırasına göre tertip edilmeyişinin nedeni için bkz. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an-ı Kerim'in Anlaşılmasında "Esbâb-ı Nüzul'e Yeni Bir Yaklaşım"*, I. Kur'an Sempozyumu Bilgi Vakfı Ankara 1994, s. 200.

⁶² Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 299.

⁶³ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s.69.

“Yemame Savaşı’ndan sonra Hz. Ebubekir, Zeyd b. Sabit’i çağırır. Hz. Ömer de oradadır. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer’in kendisine anlatmış olduğu Yemame Savaşı’nda birçok hafızın şehit düşmesi ve bu sayının giderek azalması, bunun neticesinde de Kur’an’dan bazı şeylerin yok olma tehlikesi karşısında hafızlar olmadan fazla bir şey yapılamayacağı iddiasıyla Kur’an’ın mutlaka iki kapak arasına alınması gerektiği yolundaki düşüncelerini, Zeyd b. Sabit’e anlatır ve bu görevi ona tevdi eder. Zeyd de ağır sorumluluk gerektiren bu görev karşısında, ilk önce Hz. Ebubekir’in çekindiği gibi çekinir. Nihayet Hz. Ömer’in ve Hz. Ebubekir’in kalbini bu işe yaklaştıran Allah, Zeyd’e de bir kolaylık verir ve Kur’an’ın cem’ edilmesine karar verilir. İki kapak arasına alınan kitap, hayatı boyunca Ebubekir’in yanında kalmış, sonra Hz. Ömer’e ve Ömer’den sonra kızı Hafsa’ya geçmiştir.”⁶⁴

Neticede, Hz. Ömer’in dirayetli davranışı, olayı yerinde ve zamanında tespiti, tarihi doğru okuyuşu ve Hz. Ebubekir’in verdiği tarihî destekle yapılan iş, dağınık yazı malzemeleri üzerinde ve insanların hafızasında/ezberinde bulunan ve tamamı Rasûlullah zamanında yazılan Kur’an’ı toplayıp iki kapak arasına getirmek olmuştur.

1.4. Kur’an’ın Hz. Osman Zamanında Cem’i

Hz. Ebubekir’in Kur’an’ı cem’i, Kur’an’ın zâtına yönelik bir takım kaygıları, korkuları gidermiştir. Başka bir ifadeyle Kur’an’ı ezbere bilen sahabelerin şehit olarak sayılarının azalmasıyla Kur’an’ın zâyi olacağı endişesi Hz. Ömer’le Hz. Ebubekir’i Kur’an’ı iki kapak arasına almaya sevk etmiştir. Hz. Ebubekir zamanında, gelen tüm vahiyler tek nüsha olarak kitaplaştırılmakla bu konuda yapılması gerekeni yapmıştır. Tüm kaygılar, endişeler ve korkular giderilmiştir.

Hz. Osman dönemi apayrı şartlarla geldi. İslâm dini Arabis-

⁶⁴ Buhari, Tefsîru’l-Kur’an, 9, 20, V. 210; Buhari, Fezâilu’l-Kur’an, 3, VI. 98; Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 295.

tan sınırlarını aşmış yeni bölgelere ulaşmıştı. Buralarda İslâm'ı anlatan öğretmenler, Rasûlullahın müsaade ettiği farklı okuyuş şekillerinden de faydalanıp Kur'an'ı öğretmişlerdir. Zamanla İslâm'a yeni giren bölge halkları –Hz. Peygamber'in okuyuş (kıraat/yedi harf) farklarına ne amaçla müsaade ettiğini anlamaksızın- Kur'an'ı hangi kıraat üzere öğrenmişlerse bunu bir taassuba dönüştürecek kadar ileri götürmeye başlamışlardı.⁶⁵

Hz. Osman'ın Kur'an'ın okunuş farklılıklarını teke indirecek şekilde Kur'an'ı cem' ve istinsah etmeye sevk eden olay tüm kaynakların ittifaken kabul ettikleri şu olaydır: “Ermenistan ve Azerbaycan'ın fethinde bulunan Huzeyfe b. el-Yeman Suriyeli ve Iraklı askerlerin farklı şekillerde Kur'an okuyuşlarını görür ve bu duruma son derece üzülür. Durumu Hz. Osman'a iletir, Yahudi ve Hristiyanların kendi kitaplarında düştükleri gibi bir ihtilafa Müslümanlar düşmeden bu işe bir çözüm bulunmasını ondan rica eder.

Hz. Osman, Hz. Hafsa'ya haber gönderir ve yanındaki mushafı ister. Hz. Hafsa, mushafı Hz. Osman'a gönderir. Hz. Osman da mushaf gelir gelmez Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Zübeyr, Said b. El-Âs, Abdurrahman b. El-Haris b. Hişam'ı çağırıp, onlara Kur'an'ı çoğaltmalarını ister. Bu kişiler Kur'an'ı çoğaltırlar. Hz. Osman Kureyşli olan üç kişiye, Kur'an'dan herhangi bir şey hususunda Zeyd ile ihtilafa düşerlerse Kureyş lehçesine göre yazmalarını emreder. Çünkü Kur'an Kureyş lehçesi üzerine inmiştir. Kur'an çoğaltılınca asıl nüsha Hz. Hafsa'da kalır. Ardından da çoğaltılan nüshalar çeşitli bölgelere gönderilir.⁶⁶ Hz. Osman, Hz. Ebubekir zamanında yedi harfi/yedi çeşit okuyuş kolaylığını içinde barındıran Kur'an nüshasını esas alarak, Kur'an metni üzerinde doğabilecek ihtilafları ve olası kavgaları önlemek üzere Kur'an'ı tek bir lehçe/okuyuş tarzı üzerine düzenleyerek son kez cem' etmiştir. Böylece Kur'an tek okuyuş tarzı ile düzenlenmiş ve kıraat farklılıklarına bu nüshada yer

⁶⁵ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s.72.

⁶⁶ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 297; Buhari, *Fezâilu'l-Kur'an*, 3, VI. 98; Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 398.

verilmemiştir.⁶⁷ Hz. Osman'ın çoğalttığı nüsha sayısının yedi olduğunu söyleyenler varsa da doğru olanın dört olduğu belirtilmiştir. Buna göre Hz. Osman birini kendi yanına almış; diğerlerini Kûfe, Basra ve Şam'a göndermiştir. Yedi diyenler bu şehirlere Mekke, Yemen ve Bahreyn'i de ilâve ederler.⁶⁸

Her iki cem' olayı bize gösteriyor ki, Hz. Ebubekir ve Hz. Osman'ın faaliyetleri aslında birbirinden kopuk değil tam aksine birbirini tamamlayan faaliyetlerdir. Hz. Ebubekir Kur'an metninin varlığı ile ilgili bir kaygıyı giderirken, Hz. Osman, ümmetin Kur'an metni üzerinde düşebilecekleri olası fitnelerin önüne geçmiştir. Bundan böyle kıraat ve okuyuş tarzları Kur'an metni içinde değil, ayrı bir ilgi, ihtisas ve bilim olarak günümüze kadar gelmiştir.

1.4.1.RESMU'L-HAT/ RESMU'L-MUSHAF

Tarihte, yazılan ilk Mushaf'ın resmi hattına/yazı şekline uyup uyulmaması da hararetli tartışmalara neden olmuştur. Çünkü ilk Kur'an nüshasında nokta ve harekeler bulunmamaktaydı. Kur'an'ı noktalama işini ilk yapanın Ebu'l-Esved ve ilk harekeleyenin de Halil b. Ahmed olduğu nakledilir.⁶⁹ Buna göre aslında noktalama ve harekeleme işi bilinen kadim işlerden olduğu söylenebilir.⁷⁰

Kur'an'ı Kerim'in kendine özgü bir yazı şekli vardır. Usûlcüler bunu değişik adlarla adlandırmışlardır. Hattu'l-mushaf, mersumu'l-hat⁷¹, resmi hat, resmu'l-mushaf, hattı osmanî, resmu'l-osmanî ifadeleri hep imam mushafı denilen Hz. Osman'ın yazıp çoğalttığı ilk Kur'an nüshâlarında belirlenmiş olan yazı şeklini ifade etmek için kullanılmıştır. Hz. Osman'ın yazım komisyonunun belirlediği hattı'l-mushaf diğer Kur'an nüshalarının yazımında esas alınmış ve Kur'an bilginleri bu konuya titizlik göstermişlerdir.⁷²Hattu'l-mushaf

⁶⁷ Zerkeşi *el-Burhan*, I. 302.

⁶⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 303.

⁶⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 459.

⁷⁰Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 459.

⁷¹ Suyûti, *el-İtkan*, IV.145

⁷² Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 459, 260.

birtakım yazı kurallarına uymamıştır. Bu durum Kur'an yazısının kendine özgünlüğünü ortaya koyarken, âlimler bu özgünlüğü o zamanki yazının durumu ile mi yoksa yazım şekillerinin bir hikmete/bilgiye binâen mi oluşturulduğu konusunda farklı yaklaşımlar içinde olmuşlardır.⁷³

İzzeddin b. Abdisselam(60671261), Hz. Osman'a ait olan ilk yazı şekline uyma zorunluluğunun ilk asra ait olduğunu şimdi ise bu hattın birtakım karışıklıklara neden olacağından dolayı mevcut yazı şekline uyulması gerektiğini zikreder.⁷⁴ İbn Fâris (395/1004) "*Fıkhü'l-Luga*" adlı eserinde mushaf hattının tevkîfi olduğunu söylemiştir.⁷⁵ İmam Malik (179/795), resmu'l-hatta uymanın vacip olduğu görüşündedir.⁷⁶ İmam Ahmed b. Hanbel (241/8559, Hz. Osman (35/656) mushafına vav, ya, elif vb. özelliklerine muhalefetin haram olduğunu söylemiştir.⁷⁷ Ebu Ubeyd (224/838) de mushafın harflerine uymayı, aslı terk edilmesi caiz olmayan sünnete benzetmiştir.⁷⁸ Zerkeşi, Hz. Osman'ın mushafında belirlenmiş yazı şekline uymayı bir zorunluluk olarak görmezken bu mushafın yazı şekline ve bu şekillerin niçin böyle yazıldığına ilgi duymuştur. O bazı kelimelerin yazı kaidelerine uymadan yazılmış olmasının tesadüfi veya keyfi değil, bir bilgiye dayanılarak yazılmış olduğu yönündeki fikirleri Merâkişi eş-Şehir b. Benna (721/1321)'dan nakletmiştir. Bugün fazla pratik değeri olmayan bu bilgiler resmu'l-Kur'an ilminin nelere tekabül ettiği ve nasıl yorumlandığı ile ilgili tarihsel tartışmalar hakkında bilgi vermektedir. Zerkeşi'nin, Merakişi(721/1321) den yaptığı nakillerle Kur'an lafızlarında yapılan "elif, vav, ya" ziyadelikleriyle, vav ve ya'nın hafzedildiği yerler ayetlerde gösterilerek yazıda harflerin durumlarının değişmesi anlamların değişmesine bağlanmıştır. Bazı harflerin kelimedeki özel anlamlarına göre yazı şekli de

⁷³ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 457.

⁷⁴ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 460.

⁷⁵ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 459.

⁷⁶ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 459-60.

⁷⁷ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 460.

⁷⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 460-61.

değişmektedir.⁷⁹ Bu temel espiriden hareketle Kur'an hattı savunulmuştur. Yapılan nakillerden ve verilen örneklerden anlaşıldığı üzere bu ilmin (Kur'an yazısı/resmu'l-mushaf/resm-i hat/mersumu'l-hat) konusunu Kur'an metninde bazı lafızlardaki (vav-elif ve ya) ziyadelikleri/fazlalıklar veya aynı harflerin bazı Kur'an lafızlarının yazımında bulunmamalarıdır. Veya hazf, fasl, vasl, idğam veya kelime sonlarındaki "te"lerin açık ve kapalı yazılışları ile ilgili durumlardır.⁸⁰ Kur'an-ı Kerim'in Arapça dışında bir yazı ile yazılıp yazılamayacağı meselesi de tefsir usulü kitaplarında gündeme getirilmiş ve bu konuda; bu işin cevaza ihtimali olduğu ancak aklen daha kuvvetli olanın ise caiz olmaması gerektiğini yönündeki düşünce ağır basmıştır. Çünkü Kur'an'ın Arapça dışında bir dille kıraati caiz görülmemiştir.⁸¹

2. Kur'an-ı Kerim'in Tertibi: Ayet ve Sûrelerin Tertibi

Rasûlullah hayattayken inen ayetleri hangi sûreye ve hangi ayetin yanına yazılacaksa oraya yazılmasını emrettiği bilinmekteydi. Bu nedenle ayetlerin tertibinin tevkîfilîği konusunda icma oluşmuştur. Bu durum Müslümanlar arasında hiçbir ihtilafa sebep olmamıştır. Çünkü Yazılan vahiyler değişik yazı malzemelerinde de olsa yazılmak sûretiyle bir anlamda bir araya da getirilmiş oluyordu. Bu uygulamayla fiilî bir cem' olayı da gerçekleşmekteydi. İşte bunun

⁷⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 467-478.

⁸⁰ Neml, 27/21. ayette geçen "leezbehannehü" lafzında elif harfinin fazla olarak yazılması kesmek eyleminin azaptan daha şiddetli olduğunu göstermek içindir. Yine, yercü, yed'ü gibi muzari fiillerdeki elif ziyadelikleri, fiilin isimden daha ağır olduğu, çünkü fiil fail gerektirdiği halde isim müfret olduğu için bir şey gerektirmediği gibi açıklamalarla yorumlanmıştır. Lafızlardaki noksanlıklara örnek olarak "Kur'an" ve "Kitap" kelimeleri örnek olarak gösterilmiş bu kelimelerin Kur'an metninde bazı yerlerde elif ziyadeliği ile bazı yerlerde ise elifsiz yazıldığı belirtilmiştir. Bu kelimelerdeki elifler, insanların idrak edemeyeceği melekûti ve gaybi bir hakikate işaret etmek için yazıdan düşmüştür. Kur'an-ı Kerim'deki "rahmet" "nimet" kelimelerinin son harfleri olan "te"lerin açık ve kapalı olmaları, "innemâ" "ennemâ" "külle mâ" "likeylâ" vb. lafızların ayrı ve bitişik yazılmaları, "ân mâ" min mâ" "en lâ" vb. kelimelerin geçtiği ayetlerde ayrı ve bitişik yazılmalarının nedeni ise aynı anlayış çerçevesinde melekûti, gaybi bir alana atıfta bulunarak açıklanmaya çalışılmıştır. (Geniş bilgi ve açıklamalar için bk Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 469; I. 497-513).

⁸¹ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 461.

içindir ki, bu ayrıntıyı fark eden bazı âlimler, ayet ve sûrelerin bir araya getirilerek cem' edilmesini Rasûlullah devri dışında sonradan çıkmış bir olgu olarak ele almamışlardır.⁸²

Klasik usûl kitapları ayetlerin tertibini, sûrelerin tertibinden belirgin çizgilerle ayırarak incelemez. Çünkü ayetler sûrelerin birer parçasıdır. Ayetler sıralanırken sûreler de aynı zamanda oluşur. Vahyî bir bilgiye dayanarak ayetleri düzenleyen Hz. Peygamber, sûreleri de düzenlemiş olmalıdır. Bu konuda üç temel görüş vardır. 1. Sûrelerin tertibi, Hz. Peygamber tarafından yapılmıştır. 2. Sahabe içtihadıyla olmuştur. 3. Bu tertip kısmen peygamber, kısmen de sahabe içtihadıyla gerçekleşmiştir.⁸³

Âlimlerin çoğunluğu sûrelerin tertibinin icthadi olduğu görüşünü benimsemişlerdir. İmam Malik(179/795) ve Ebu Bekir b. et-Tayyip (403/1012) bu görüşü temsil edenler arasındadırlar. Ebubekir et-Tayyip, sûrelerin tertibinin Allah Rasûlünün sahabeye bırakmasıyla, sahabenin içtihadıyla gerçekleştiği görüşündedir.⁸⁴

Sûrelerin tevkifiliğini savunan âlimlerin görüşlerinde ortak olan nokta, Kur'an metni ile levh-i mahfuzdaki/Allah'ın ezeli ilminde yazılı olan Kur'an arasında kurulan doğrudan ilgidir. Ebu Cafer en-Nehhas (338/949), el-Kirmanî (502/1108), Ebu Bekr el-Enbarî (328/940), Kadı Ebu Bekr el-Bakıllani(403/1013) gibi âlimler, Kur'an'ın sûrelerinin Hz. Peygamber tarafından ilâhî bir bilgiye dayalı olarak düzenlendiğini söylemişlerdir.⁸⁵ El-Enbârî'ye göre Allah, Kur'an'ı bir bütün olarak dünya semasına sonra da, olaylara ve sorulara cevap olmak üzere parça parça indirmiştir. Cebrail her sûrenin yerini peygambere bildirmiştir. Sûrelerin tertibi, ayetlerin tertibi gibidir. Sûrelerin yerleriyle oynamak Kur'an nazmını bozmak anlamına gelir.⁸⁶ Kirmanî'ye göre sûrelerin tertibi, levhi mahfuzda Allah'ın katındakine uygun olarak düzenlenmiştir. Rasûlullah her se-

⁸² Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 300; Suyûti, *el-İtkan*, III.164,176

⁸³ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 324.

⁸⁴ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 324.

⁸⁵ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 327.

⁸⁶ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 327-328.

ne, sene boyunca inen vahiyleri Cebrail'e arz ederdi. Vefatı senesinde bu arz iki kez gerçekleşmiştir.⁸⁷ Ebu Cafer en-Nahhas da sûre tertibinin bizzat peygamber tarafından yapıldığı görüşünü benimser.⁸⁸ Zerkeşi de, zikri geçen âlimler paralelinde düşünmektedir. Ona göre ayet ve sûreler arasında tenasüp sûrelerin tertibinin tevkîfiligini gerektirecek şekilde Allahu Teâlâ'dan sadır olduğunun bir delilidir.⁸⁹ Zerkeşi, surelerin tertibi konusunda cumhurun görüşün içtihadî olduğunu söylediği halde kendisi cumhuru ulemadan ayrılarak sûrelerin tevkîfiligi görüşünü benimsemiştir.

Sonuç

Çalışmada görüldüğü gibi, Kur'an'ın varlık alanınıza gelişi ve metinleşme süreci ve bu süreçlerdeki anlatılar ve kullanılan kavramlar kendine özgüdür ve İslam tarihinden izler taşımaktadır. Mesela, hattü'l-mushaf, mersumu'l-hat, resmi hat, resmu'l-mushaf, hattı osmanî, resmu'l-osmanî gibi ifadeler hep imam mushafı denilen Hz. Osman'ın yazıp çoğalttığı ilk Kur'an nüshalarında belirlenmiş olan yazı şeklini ifade etmek için kullanılmıştır. Bütün bunlar aslında bize, bir usûl çerçevesi de çizmektedir. Kaynaklardan kavramları ve rivayetleri tek tek alıp bağlamlarından kopararak yorumlamak yerine, ait oldukları disiplin içinde ve bir bütün olarak bakmak daha tutarlı bir yöntemdir.

İslam vahyi/Kur'an'ın nüzülü kendine özgü karakterler taşımaktadır. Kur'an metni ile levh-i mahfuz/Allah'ın ezeli ilminde yazılı olan Kur'an arasında doğrudan bir ilgi kurulmaktadır. Kur'an-ı Kerim Hz. Peygamber'de yok olmamış, onu peygamber kılan mebde' olarak müstakil varlığını, lafız ve mana olarak, sürdürmüştür. Allah, Peygamber ve metin farklı varlık alanlarına sahiptir. Oysa Hristiyanlıkta vahiy, İslam'da anlaşılardan farklı olarak bizzat Hz. İsa'nın kendisidir. İnciller, yani kutsal metinler, havarilerin Hz. İsa yorumlarıdır. Dolayısıyla Hristiyanlıkta geçerli olan ilkenin kendisi "bir

⁸⁷ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 327.

⁸⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 326.

⁸⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, I. 329.

yorum olarak metin”dir. Kur’an, batılı yorum geleneklerindeki anlaşıldığı şekliyle bir “metin” olmadığı anlaşılmaktadır. Doğrusu o, sadece Allah’ın bildiği bir metnin “Ümmü’l-Kitab” tan okutulmasıdır ve öncelikli olarak bir hitaptır. O, Allah’ın koruması altında⁹⁰, tarih içinde Hz. Peygamber ve ashabının uygulamaları ile yaşanıp tarihin tanıklığı ve şahitlerin huzurunda yazılmış çoğaltılmış ve nakledilmiştir.⁹¹ Kur’an’ın tevatüren nakli (günümüze kadar gelmesi) konusunda hiçbir şüphe yoktur. Kur’an aslında, yerinde, parçalarında ve tertibinde şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde tevatüren nakledilmiştir. Bu konuda sahabenin, sonraki İslam âlimlerinin ve tüm Müslümanların icmaı vardır.⁹²

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Albayrak, Halis, *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algulamak*, Şule Yayınları, İstanbul 2011.
- Atik, Kemal, *Karşılaştırmalı Kur'an Tarihi*, MS Yayınları, İstanbul 2012.
- Aydemir, Abdullah *Kur'an'ın Faziletleri*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1991.
- Birişik, Abdulhamit, “Nüzul” *TDİA*, İstanbul 2007, XXXIII.
- Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahih*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, DİB Yayınları, Ankara 1988.
- Demirci, Muhsin, *Kur'an Tarihi*, İFAV, İstanbul 1997.
- Derveze, İzzet *Kur'ânu'l-Mecid*, (çev.Vahdettin İnce), Ekin Yayınları, İstanbul 1997.

⁹⁰ Hicr, 15/9.

⁹¹Zeynep Gemuhluoğlu, “Gazzâlî Düşüncesindeki Kur'an-Varlık -Metin-Âlem İlişkileri Işığında “Roman ve Kur'an” Tartışmalarına Dair Bir İnceleme”, *Dinî Ve Felsefî Metinler Yirmi birinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama Ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Cilt: 1, Sultanbeyli Belediyesi Kültür Ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayını, İstanbul 2012, s. 173; 181.

⁹² Zerkeşi, *el-Burhan*, II. 133.

- Gemuhluođu, Zeynep “Gazzâli Düşüncesindeki Kur’an-Varlık -
Metin-Âlem İlişkileri Işığında “Roman ve Kur’ân” Tartışmalarına Dair Bir İnceleme”, *Dinî Ve Felsefî Metinler Yirmi birinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama Ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Cilt: 1, Sultanbeyli Belediyesi Kültür Ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayını, İstanbul 2012.
- Görgün, Tahsin, “Varlık ve Bilgi Cihetinden Kur’an, -Kur'an-ı Kerim’in varlık kaynağı olduğunun bilinmesinin anlaşılması ve yorumlanmasındaki ehemmiyeti üzerine- Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar”, *İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2*, İstanbul 2010.
- Hamidullah, Muhammed *Kur'an Tarihî*, (çev. M. Sait Mutlu), DİB Yayınları, Ankara 1991.
- Keskiođlu, Osman *Nüzulünden Günümüze Kur'an Bilgileri*, TDV Yayınları, Ankara 1989.
- Karaçam, İsmail *Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraatı*, Nedve Yayınları, Konya 1974.
- Kılıç, Recep, “Batı Düşüncesindeki Modern Tartışmaların Işığında İslam Vahyi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51:1, 2010.
- Mennâu'l-Kattan, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetu Vehbe, Kahire 1981.
- Motzkı, Harald, Kur'an'ın Cem'i Son Dönem Metodolojik Gelişmeler Işığında Batılı Görüşlere İlişkin Yeni Bir Değerlendirme, Çeviren: Selim Türcan, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2006/2 c. 5, sayı, 10.
- Paçacı, Mehmet, *Çağdaş dönemde Kur'an ve Tefsire ne oldu?*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.
- Sabunî, M. Ali, *et-Tıbyan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kalem, Beyrut t.siz.
- Serinsu, Ahmet Nedim *Kur'an-ı Kerim'in Anlaşılmasında “Esbâb-ı*

Nüzul'e Yeni Bir Yaklaşım, I. Kur'an Sempozyumu Bilgi Vakfı Ankara 1994.

Subhi Salih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul t.siz.

Suyûti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü Dari't-Turas, Mısır t.siz.

Turgut, Ali *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991.

Yavuz, Ömer Faruk, *Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru*, Karadeniz Basın Yayın, Rize 2007.

Zerkânî, Muhammed Abdulazim, *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988.

Zerkeşi, Ebu Abdullah Muhammed b. Bahadır, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988.